

ВІДГУК

**офіційного опонента, доктора історичних наук, професора
ФІЛІНЮКА Анатолія Григоровича на дисертаційне дослідження
МАЗУРА Владислава Олександровича «Пенсійне забезпечення в
українських губерніях Російської імперії (XIX – початок XX ст.): основні
етапи та особливості розвитку», подану на здобуття освітньо-наукового
ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за
спеціальністю 032 «Історія та археологія»**

Актуальність теми дисертаційного дослідження, її зв'язок з науковими програмами. Актуальність роботи зумовлена тим, що вирішення питань соціального забезпечення і захисту населення України на сучасному етапі набуває дедалі більшого значення через багатолітню російсько-українську війну; з іншого боку, вивчення, узагальнення та осмислення історичного досвіду в цій царині поки що у вітчизняній літературі комплексно не розкриті. Зроблене здобувачем обґрунтування засвідчує, що він обрав не тільки актуальну з теоретичної точки зору дослідницьку тему, а й проблему, що має особливе суспільне значення. Аналіз змісту дисертації Мазура Владислава Олександровича дає підстави стверджувати, що виконане ним дослідження є значним кроком у вітчизняній історіографії.

Важливим є те, що дисертація виконана в межах планової теми комплексної науково-дослідної теми відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України «Соціально-економічна модернізація в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» (державний реєстраційний номер 0120U100515).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та їх достовірність. Дисертаційна робота Мазура В. О. «Пенсійне забезпечення в українських губерніях Російської імперії (XIX – початок XX ст.): основні етапи та особливості розвитку» є самостійним, ґрунтовним дослідженням, в якому проаналізовано складну і суперечливу суспільно-політичну ситуацію, в якій формувалося і функціонувало пенсійне забезпечення; з'ясовано його характер, форми та регіональні особливості; відтворено зміст, суть, спрямованість і специфіку законодавчого й нормативно-правового регулювання запровадження, призначення та виплат пенсій різним категоріям населення; розкрито шляхи і

способи організації соціального захисту працівників промисловості, освітньої сфери та простежено зміни в ставленні до них з боку властей і громадськості. Загалом дисертаційне дослідження дає змогу доповнити прогалини соціальної історії України, сприяє об'єктивному переосмисленню та узагальненню досвіду з історії пенсійного забезпечення, допомагає правдиво висвітлити стан соціальної захищеності її населення в умовах Російської імперії.

Результати дослідження, обґрунтованість й достовірність сформульованих у дисертації основних узагальнень, положень не викликає сумнівів і заперечень, оскільки спираються на ґрунтовне опрацювання й критичне осмислення історіографічно-джерельної бази загальною кількістю 387 позицій. Вони переконливо підтверджуються застосуванням комплексу різноманітних методів дослідження, численними фактами та статистичними даними, їх зіставленням і ретельним аналізом, посиланнями на архівні й опубліковані документи та матеріали, періодичні видання, що дало змогу автору всебічно проаналізувати досліджувану проблему, а також дозволило уточнити й істотно доповнити деякі твердження, переконатися в повноті та достовірності походження інформації.

Наукова новизна одержаних результатів, практична і теоретична значимість, повнота їх викладу в опублікованих працях. Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на підставі критичного аналізу різновидових джерел і літератури вперше проаналізовано та критично оцінено наукові дослідження попередніх історіографічних періодів, переосмислено шаблонні трактування і підходи до визначеної проблематики, які спрощували, ідеалізували або неповною мірою відображали соціальні процеси, що відбулися в українських губерніях у XIX – на початку XX ст.; визначено основні напрями та обсяги роботи державних інституцій, в обов'язки яких входила виплата та контроль пенсійних соціальних виплат; здійснено об'єктивний аналіз ефективності діяльності відповідних державних органів і емеритальних кас із забезпечення пенсійних виплат окремим категоріям населення українських губерній; проаналізовано основні тенденції та особливості щодо соціальних пенсійних виплат місцевим чиновникам, військовослужбовцям, педагогам і

службовцям навчальних округів. Автором поглиблено: знання з історії державного соціального забезпечення в українських губерніях крізь призму нормативно-правового забезпечення; вивчення ступеня фінансового навантаження на державну казну, внаслідок якого система пенсійного забезпечення, всупереч логіці, наприкінці XIX – на початку XX ст. не відзначалася помітними змінами порівняно з першою половиною XIX ст.; розгляд історичних шляхів вирішення розбудови пенсійної системи через відповідні державні інституції, емеритальні каси та приватні благодійні фонди; висвітлення специфіки щодо пенсійного забезпечення різних категорій населення, зокрема чиновникам, військовослужбовцям, педагогам, працівникам сфери освіти, робітникам; аналіз історичних передумов, засад створення та діяльності відомчих емеритальних кас; розгляд діяльності земств в українських губерніях щодо соціального пенсійного забезпечення. В роботі набуло подальшого розвитку: вивчення системи соціального захисту окремих категорій населення як однієї з форм державної винагороди за тривалу службу; виявлення, систематизація та уточнення у бік збільшення статистичних даних про кількість громадян різних категорій і соціальних груп, які підпадали під пенсійні соціальні виплати; дослідження структури системи пенсійних виплат українських губерніях у XIX – на початку XX ст. в умовах Російської імперії.

Сформульовані в дисертаційному дослідженні положення, теоретичні висновки, систематизований фактологічний матеріал, узагальнення можуть бути використані при написанні конкретно-проблемних та узагальнюючих праць з історії України в довгому XIX ст. Здобуті знання про соціальну незахищеність українців, відсутність пенсійного забезпечення корінного населення в умовах суспільно-політичних і соціально-економічних трансформацій Російської імперії можуть використовуватись у закладах освіти при вивченні історії України і рідного краю часів українського національного відродження й при розробці навчально-методичних комплексів із даної проблематики в університетах.

Результати проведеного дослідження та основні положення і висновки дисертації Мазура В. О. відображені в 7 одноосібних наукових публікаціях,

одна з яких – у фаховому науковому виданні України категорії «А», проіндексованому в базах даних Web of Science Core, що прирівнюється до двох наукових публікацій у вітчизняних фахових виданнях, 2 – у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з обраної спеціальності. Результати додатково відображені в 5 статтях, які побачили світ в інших наукових виданнях і публікації тез на 9 наукових конференціях.

Кількість публікацій є достатньою, а опубліковані результати повністю відображають зміст дисертації, відзначаються належним науковим рівнем, містять обґрунтовану наукову новизну та повністю відповідають вимогам пункту 8 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії».

Оцінка змісту дисертаційної роботи, її завершеність. Вимоги щодо структури та обсягу дисертаційної роботи витримані згідно нормативних вимог. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що об'єднують десять підрозділів, прикінцевих висновків, списку джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи 263 сторінки (із них: 215 – основного тексту (разом з анотаціями і списком публікацій автора), 38 – список джерел і літератури (387 позицій), 10 – додатків. Розділи логічно пов'язані між собою та спрямовані на досягнення мети й науково-дослідницьких завдань.

У вступній частині роботи достатньо чітко і обґрунтовано вибір теми, підкреслено про зв'язок дисертації з плановою темою науково-дослідної роботи відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, визначено об'єкт, яким є процес історичного розвитку організації пенсійного забезпечення в українських губерніях Російської імперії у XIX – на початку XX ст., предмет, яким обрано основні тенденції (правова регламентація) та особливості становлення (пенсійна практика) державних та емеритальних виплат в українських губерніях Російської імперії у XIX – на початку XX ст., хронологічні рамки і територіальні межі дослідження, сформульовано мету та дослідницькі завдання, окреслено комплекс методів

дослідження, наукову новизну, теоретичне і практичне значення отриманих результатів; зазначено, що результати, узагальнення та висновки здобуті автором самостійно і це є свідченням вирішення наукової проблеми; наведено відомості про апробацію здобутих автором самостійно результатів, а також перелік публікацій.

Ознайомлення з історіографічним оглядом наукової літератури, який представляє важливу складову підрозділу 1.1. першого розділу дисертації «Історіографія, джерела та методи дослідження», постає цілком логічне твердження про розмаїття різноманітних досліджень і розвідок, внесок окремих науковців у нагромадження значного за обсягом і насиченістю фактичного матеріалу. Водночас здобувач не виявив у сучасному дискурсі України прориву в дослідженні вказаної проблематики, де предметом спеціальних студій виступають основні етапи розвитку та особливості пенсійного забезпечення в українських губерніях Російської імперії в XIX – на початку XX ст.).

У підрозділі 1.2. на самодостатньому науковому рівні здійснено характеристику достовірної й достатньо репрезентативної джерельної бази дослідження. Важливо, що всі джерела правильно класифіковано за їх походженням, змістом і спрямованістю на дванадцять різновидів. Загалом слід відзначити, що представлена до захисту дисертація налічує 285 позицій джерел, у тому числі 79 архівних справ із 13 фондів одного центрального та п'яти обласних державних архівів України, 139 опублікованих законодавчих і нормативно-правових актів із трьох випусків Зводу законів Російської імперії, документальних видань, спогадів і понад 60 кореспонденцій у періодичних виданнях. Їх залучення дозволило здобувачу відтворити на об'єктивній основі процес становлення, розвитку і специфіку пенсійного забезпечення на теренах Наддніпрянської України, поділених на 9 губерній Російської імперії упродовж значного історичного періоду, простежити чинники, що викликали зміни та особливості в його функціонуванні.

Доцільним виявився і третій підрозділ першого розділу дисертації про теоретико-методологічні засади дисертації. В ньому представлено бачення

автора сутності та специфіки поняття «пенсія», змін і трансформацій в законодавчому супроводі і реалізації пенсійного забезпечення у Російській імперії й зокрема на території українських губерній. Загалом правильно охарактеризовано принципи і методи дисертаційного дослідження, комплексне застосування яких дозволило досягти визначеної мети та розв'язати дослідницькі завдання дисертаційного проекту.

У висновках до розділу зроблено логічні узагальнення про те, що аналіз стану висвітлення проблеми в науковій літературі дозволив перекоонатися про певний інтерес до неї з боку зарубіжних та українських науковців. Зокрема, в працях переважно російських авторів більшою мірою відображена правнича проблематика: нормативно-правове врегулювання виплати пенсій і унормування пенсійного забезпечення в процесі розвитку його інституційної системи. Зацікавленість досвідом у цій сфері за часів Російської імперії задля напрацювання практичних рекомендації у справі реформування пенсійної системи в пострадянській Росії обумовила значно меншу увагу до аналізу застосування законодавчих і нормативних вимог у ході формування та функціонування пенсійної системи. Ще менше уваги науковці приділили висвітленню механізму впровадження системи пенсійного забезпечення. Частково розвиток системи пенсійного забезпечення перебував у полі зору військових істориків, в дослідженнях яких подані матеріали про розміри пенсійного забезпечення окремих категорій цивільних і військовослужбовців. Окремі аспекти становлення та розвитку пенсійного забезпечення знайшли певне відображення в узагальнюючих працях з історії державної служби та фіскальних органів. Цілком умотивованим є узагальнення автора про те, що механізм запровадження та розвитку пенсійної системи на теренах українських губерній в умовах інкорпорації до складу Російської імперії відображений у незначній кількості досліджень сучасних українських істориків, до того ж епізодично і фрагментарно. Це дозволило стверджувати про відсутність спеціальних комплексних досліджень історії розвитку

пенсійного забезпечення на території українських губерній Російської імперії у XIX – на початку XX ст.

Здобувач справедливо наголошує, що обрана тема наукового пошуку викликала необхідність використання міждисциплінарного підходу до вибору інструментарію дослідження як необхідної умови всебічного аналізу політичних, економічних, соціальних чинників, котрі впливали на розвиток системи пенсійного забезпечення із визначенням причин переходу від однорівневого до багаторівневого рівня і, зрештою, до пізнання, осмислення та розуміння специфіки системи пенсійного забезпечення, а також модернізації виплати пенсій.

Аналіз засвідчує, що в другому розділі дисертації «Законодавчі основи розвитку пенсійного забезпечення у Російській імперії», поділеному на чотири підрозділи, охарактеризовано: а) ключові аспекти нормативно-правового регулювання пенсійного забезпечення упродовж XVIII ст. – у першій половині XIX ст.; б) наміри і спроби російського самодержавства реформувати та оптимізувати пенсійні виплати впродовж другої половини XIX – на початку XX ст.; в) засади створення і діяльності відомчих емеритальних/пенсійних кас; г) становлення системи соціальних виплат робітникам на початку XX ст.

Висвітлюючи ґрунтовно ключові аспекти нормативно-правового регулювання пенсійного забезпечення від часу кінця XVIII до середини XIX ст., дослідник зумів на конкретному фактичному матеріалі показати, що в підросійській Україні, як і загалом у Російській імперії, наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. практика призначень пенсій складалася поступово і то тільки для відставних військових і цивільних чиновників. Здобувач особливо наголосив, що призначення, виплата пенсій або їх відміна обумовлювалася політичною кон'юнктурою, лояльністю або нелояльністю до імператора і самодержавства в цілому. На основі аналізу статистичних даних простежив тенденцію щодо розширення категорій і збільшення чисельності осіб, які претендували й отримували пенсію, а також обсяги відповідних виплат. З одного боку, це вимагало системного підходу до законодавчого та нормативно-

правового врегулювання, перманентного реформування умов, прав і розмірів пенсійного забезпечення за становою приналежністю, категоріями чинів, табелем про ранги, сферою зайнятості та стажем трудової діяльності, а також поступової стандартизації підходів у сфері соціального забезпечення; з іншого – урізноманітнення джерел, вдосконалення механізму фінансових надходжень, пожертв на ці цілі, диференціацію й оптимізацію фінансових витрат.

Істотним є також підкреслення потреби в правому врегулюванні системи пенсійного забезпечення, передусім унормуванні та уніфікації для запобігання зловживань під час призначення і виплаті пенсій. На переконання автора, до середини XIX ст. була сформована та уніфікована нормативно-правова система призначення пенсій. Разом з тим, залишилися не вирішеними суперечності в процедурі нарахування пенсій, що породжувало зловживання у царині соціального захисту і можливість суб'єктивного підходу при нарахуванні пенсій встановленим привілейованим категоріям чиновників.

В підрозділі 2.2. дисертації на належному фаховому рівні репрезентовано широкий спектр заходів російського самодержавства з реформування, оптимізації та уніфікації виплат упродовж другої половини XIX – початку XX ст. на основі генези принципів пенсійного забезпечення, продовження процесу формування законодавчої бази, запровадження розрядів, системи недержавних емеритальної та ощадно-допоміжної моделей пенсій. Відзначено перехід до спрощеної дворівневої процедури встановлення вислуги і нарахування розміру пенсій на підставі встановленого у 1853 р. мінімального 25–35-річного трудового стажу з урахуванням заслуг перед державою. Дослідником доречно підкреслено про низку заходів російського уряду щодо впровадження механізму призначення пенсій у губерніях Правобережної України, що вирізнявся певною специфікою.

Засади створення і функціонування відомчих емеритальних/пенсійних кас розкрито в підрозділі 2.3. із наголошенням часу їх появи у 50–60-х рр. XIX ст., націленості на накопичення фінансових ресурсів за рахунок відрахувань із заробітної плати, інших виплат й добровільних внесків для додаткових до

державних пенсійних виплат спочатку військовим і чиновникам силових відомств при виході у відставку, а згодом іншим цивільним службовцям, зокрема працівникам державних і приватних залізниць в українських губерніях. Автор переконливо обґрунтовує, що створення емеритальних кас не лише суттєво поліпшило матеріальне становище службовців, а й постійних робітників залізничного транспорту – машиністів, їх помічників, кочегарів, кондукторів, ливарників тощо. На початку ХХ ст. це позначилося зростанні соціального забезпечення педагогів, що здобувач цілком умотивовано пояснює стійким фінансовим станом пенсійних кас та обмеженою кількістю учасників. Але й такі каси, на переконання автора, не в змозі були забезпечити своїм учасникам достатню пенсію.

На конкретному фактичному матеріалі у підрозділі 2.4. простежено процес формування системи соціальних виплат робітникам, який розпочався лише на початку ХХ ст., що з точки зору здобувача, обумовлювалося прискоренням промислового виробництва, різким збільшенням кількості робітників і наростанням їх вимог про належне соціальне забезпечення. Посилаючись на джерела, особливо відзначено, що виплати поділялися на матеріальну допомогу і власне пенсію, визначені прогресивним законом від 1903 р., й були актуалізовані під час революції 1905–1907 рр. щодо обов'язкового страхування на нещасні випадки, інвалідності та старості як найбільш ефективного механізму подолання всіх ризиків. Доречною є спроба дослідника відтворити як позитивну реакцію громадськості на ініціативу щодо створення державної каси забезпечення всіх робітників на старість, непрацездатність і на випадок смерті, так і намагання встановити обов'язкові страхові платежі на рівні 3 % від заробітної плати. Важливим у тексті є також підкреслення, що повноцінна і самостійна страхова галузь із розгалуженою мережею регіонального представництва в формі окружних страхових товариств фактично сформувалася на теренах українських губерній на основі закону від 1912 р.

Підсумовуючи характеристику законодавчих засад розвитку пенсійного забезпечення наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст., дисертант аргументовано

відзначив про відсутність загальної уніфікованої системи пенсійного забезпечення в Наддніпрянській Україні до середини XIX ст. і про те, що впродовж другої половини XIX – початку XX ст. сформувалися об'єктивні передумови та відбулося узаконення безпосереднього державного пенсійного забезпечення різних категорій населення.

За новизною постановки проблеми, викладу та осмислення фактичного матеріалу чи не найбільший інтерес представляє третій розділ дисертації «Функціонування пенсійного забезпечення в українських губерніях», поділений на три підрозділи. У першому з них автору кваліфікаційної роботи вдалось відтворити складну і суперечливу суспільно-політичну ситуацію в цій сфері, викликану як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками; достатньо змістовно і переконливо охарактеризувати специфіку пенсійних виплат чиновникам і військовослужбовцям.

У підрозділі 3.2. підкреслюється, що в окресленому періоді пенсійне забезпечення педагогів і службовців у галузі освіти регламентувалося не зовсім досконалими законодавством і нормативно-правовими актами, що нерідко супроводжувалося відмовою у виплаті працівникам пенсій із різних причин, передусім ідеологічних і політичних. Базуючись на конкретних прикладах, досить повно висвітлюються особливості соціального, в тому числі пенсійного забезпечення педагогів і службовців навчальних округів в інкорпорованих українських губерніях. Дуже важливим є підкреслення специфіки пенсійного забезпечення цієї категорії працівників, яка впливала і визначалася імперською політикою русифікації. Саме тому, за переконаннями дисертанта, царський уряд стимулював різні форми матеріального та фінансового забезпечення викладачів російської мови.

В підрозділі 3.3. шляхом територіальної стратифікації реконструюється алгоритм становлення, розвитку і функціонування в українських губерніях емеритальних / пенсійних кас. Започатковані вони були в 1858–1859 рр. для службовців морського та воєнно-сухопутного відомства, у середині 1860-х рр. себе успішно проявили для інших професійних категорій і лише наприкінці

1870-х рр. їх стали поступово долучати до поліпшення матеріального становища вчителів Правобережної України й інших українських губерній. Впродовж 80–90-х рр. на більшості українських територій земства створили такі каси для місцевих службовців, діяльність яких залежала від урядових рішень, а капіталізація коштів – від державної підтримки. Дослідник звернув увагу і на те, що наприкінці XIX ст. емеритальні каси у Таврійській, Чернігівській і Херсонській губерніях зіткнулися з проблемою систематичної збитковості через недосконале узаконення та унормування й неефективне управління фінансами і непродуманість загальних засад.

Роботу завершують прикінцеві висновки, міркування і теоретичні конструкції, які є цілком самостійними, належно аргументованими, логічними, достатньо виваженими та переконливими й засвідчують, що дисертаційне дослідження є науково обґрунтованим і дає поштовх до нових наукових пошуків.

Цінними є й додатки до дисертації, що підсилюють рівень представленої роботи.

Відсутність (наявність) академічної доброчесності. Дисертація відповідає спеціальності 032 Історія та археологія, галузь знань 03 – Гуманітарні науки, вимогам чинних законодавства і нормативно-правових актів України. Це також підтверджує перевірка її тексту системою «Unichesk» з використанням колекцій відкритих інтернет-джерел та баз даних Державної науково-технічної бібліотеки України і за висновком технічної експертизи «містить невелику частку некоректних запозичень, що дозволяє вважати перевірений документ оригінальним». Тож у дисертаційному дослідженні порушень норм академічної доброчесності не виявлено.

Зауваження та дискусійні положення. Відзначаючи реальні здобутки дисертанта в опрацюванні обраної теми, слід висловити і деякі дискусійні міркування, зауваження і рекомендації.

В вступній частині, де йдеться про методологічну базу дисертації, краще було б назвати «Методи дослідження», як це передбачено вимогами до

оформлення рукопису дисертації. При цьому серед методів доцільно виділити в окремі блоки загальнонаукові методи, міждисциплінарні, конкретно-історичні методи і методи, які відображають специфіку дослідження. Що ж до принципів, то їх правильніше було б перенести у підрозділ 1.3. й дати там характеристику кожному з них. У вступі дослідник називає низку використаних у дисертації принципів і методів, проте в підпункті 1.3 першого підрозділу не розкриває їх технологічних можливостей окремих із них у реалізації та оформленні результатів дослідження.

В першому пункті другого розділу Закону України «Про вищу освіту» окреслено вимогу про те, що «освітньо-творчий рівень вищої освіти передбачає оволодіння методологією мистецької та мистецько-педагогічної діяльності, здійснення самостійного творчого мистецького проекту, здобуття практичних навичок продукування нових ідей і розв'язання теоретичних та практичних проблем у творчій мистецькій сфері». За вимогами пункту 21 чинного «Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)» вказано вимогу про те, що здобувач ступеня доктора філософії повинен провести власне наукове дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та/або практичне значення, а в пункті 10 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 44 від 12 січня 2022 р., зазначено вимогу про те, що дисертація має містити наукову новизну, теоретичне і практичне значення результатів дослідження. Проте у вступній частині лише одним реченням сказано про теоретичне значення виконаної дисертації, тоді як обґрунтуванню практичного значення відведено дев'ять стрічок.

Автор дисертації двічі, спочатку в вступі на с. 12, де йдеться про об'єкт дослідження, а потім у підпункті 1.3 на с. 53 пояснює поняття «пенсія». В першому випадку пояснення не зовсім доречне, а в другому – доцільне і

необхідне. Однак в обох випадках посилання на джерела і наукову літературу відсутні. Між тим, це поняття у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» під редакцією В. Бусела трактується як «грошове забезпечення, що видається громадянам, звичайно, щомісячно, у встановлених законом випадках (в разі старості, інвалідності і т. ін.), а також гроші, одержувані в рахунок такого забезпечення (с. 898). Звісно, було б правильно послатися і на законодавчі акти, які згадуються в роботі. Тим більше істотним є необхідність пояснення змін у розумінні цього поняття через призму законодавчих і нормативних актів Російської імперії.

У тексті, де йдеться про зв'язок роботи з науковими програмами... (с. 20), зазначено, що дисертаційне дослідження виконується, проте правильно було б зазначити «виконане» в межах планової теми відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

В рукописі на с. 26, де вказуються публікації автора, було б доцільно все-таки наголосити замість «основні положення» «основні результати». Також потрібно було б сказати, що одна публікація, розміщена в «Українському історичному журналі», за нормативними вимогами зараховується як дві, то ж у здобувача по суті не три, а чотири публікації.

Більш коректно і об'єктивно було б у списку використаних джерел і літератури перелік кореспонденцій у періодичних виданнях, датованих кінцем XIX – початком XX ст., перенести в блок опублікованих джерел.

Автор багато місця приділяє аналізу та характеристиці російської історичної і юридичної літератури. Цілком зрозуміло, що це не викликає заперечень, оскільки пенсійне забезпечення було запроваджене і функціонувало у підросійських українських землях. Проте варто було б звернутися до наукових публікацій українських авторів останнього часу, де відображені окремі аспекти досліджуваної теми. Йдеться про монографію «Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні» (2016) і статтю М. Шумила «Історія пенсійного забезпечення в Україні» (2020), монографію А. Якиміва «Формування і розвиток системи пенсійного забезпечення в Україні» (2003), в

яких, поряд із юридичним, відображений також історичний контекст. Доречно було б також проаналізувати розвідки М. Блакитного про пенсійне забезпечення церковнослужбовців Чернігівської єпархії у 80-х рр. XIX ст. (2013), О. Буряченка, І. Загорулька і Л. Якимової про еволюцію та розвиток пенсійної системи України (відповідно, 2005, 2015 і 2010), Ю. Кондратюк про пенсійне забезпечення духовенства та членів їх сімей Волинської єпархії у XIX – початку XX ст. (2021), Б. Надточія і В. Яценка, В. Оверчук та Є. Калюги про історичні аспекти пенсійного забезпечення в Україні (2000 і 2013), М. Ріппи про нормативні та соціально-демографічні аспекти становлення системи пенсійного забезпечення України (2009), О. Сокурєнко про генезу розвитку пенсійного забезпечення в Україні (2018).

В основній частині дослідження доречно було б більш концентровано та системно охарактеризувати зміни суспільно-політичного та соціально-економічного становища земель Наддніпрянської України в складі Російської імперії, які об'єктивно вплинули на становлення і функціонування пенсійного забезпечення, виокремити юридичні норми, які його безпосередньо врегульовували й надавали специфічних ознак.

У тексті дисертації вміщено 17 таблиць зі значним фактографічним матеріалом, однак, на жаль, не скрізь зроблено його аналіз, що могло б підсилити її аналітичний і порівняльний контекст. Крім того, не до всіх таблиць вказані посилання на джерела і літературу.

В роботі інколи зустрічаються стилістично невивірені звороти і формулювання на кшталт: обумовлена визначеною структурою імперського суспільства, яка у загальному вигляді визначалась як відносини між монархом і підданими (с. 19), у подібних випадках питання щодо пенсійних здебільшого вирішувалися на користь чолобитників (с. 83), Висновки розділ 2 (с. 142), Висновки розділ 3 (с. 206), аналіз системи пенсійного забезпечення був зорієнтовані на обрані прошарки суспільства (с. 209), у якому було прописана можливість робітнику отримати матеріальну компенсацію за втрату здоров'я та працездатність (с. 213), 3 першої половині XIX ст. (с. 214) та інші.

Рукопис дисертації не позбавлений низки граматичних помилок: на с. 6 (кома), віцегубернатори (с. 80), с. 116 (кома), с. 210 (кома), с. 214 (кома). На окремих сторінках трапляються русизми: с. 140 (непропорціонально) тощо.

Текст дисертації доповнений достатньо змістовними 17-ти додатками, але лише 5 із них безпосередньо пов'язані з пенсійним забезпеченням у Наддніпрянській Україні, всі інші носять загальний характер. До того ж, не всі додатки правильно позначені, оскільки використані літери Г, Є, З, І, Ї, Й, якими не передбачено їх використання, а два додатки вказані під однією літерою И.

В списку використаних джерел і літератури необхідно було зробити переклад назв архівних справ українською мовою.

Однак, висловлені зауваження мають переважно рекомендаційний характер і принципово не змінюють загальну позитивну оцінку виконаної на належному фаховому рівні кваліфікаційної праці. Результати дослідження вирізняються високим ступенем обґрунтованості та аргументованості сформульованих наукових положень і висновків, які опираються на критичному осмисленні залучених джерел і літератури.

Загальний висновок про дисертаційну роботу, її відповідність встановленим вимогам. За актуальністю, змістовним наповненням, обґрунтованістю наукових положень, висновків та узагальнень, їх новизною, теоретичною і практичною важливістю наукових результатів, повнотою викладу в наукових публікаціях, зарахованих за темою проведеного дослідження, а також дотриманням вимог академічної доброчесності, дисертаційна робота «Пенсійне забезпечення в українських губерніях Російської імперії (XIX – початок XX ст.): основні етапи та особливості розвитку», виконана здобувачем в Інституті історії України НАН України самостійно, має завершений, цілісний характер, відзначається науковою новизною, істотним теоретичним і практичним значенням в галузі вітчизняної історії, свідчить про вагомість та оригінальність авторських узагальнень і концептуальних положень. Рукопис дисертації відповідає вимогам Закону

України «Про вищу освіту» та «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету міністрів України № 44 від 12. 01.2022 р., а її автор – МАЗУР Владислав Олександрович заслуговує на присудження йому ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» зі спеціальності 032 «Історія та археологія» на підставі публічного захисту наукових досягнень в разовій спеціалізованій вченій раді.

Офіційний опонент:
професор кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка,
доктор історичних наук, професор

Анатолій ФІЛІНЮК

19 березня 2024 року

